

PF 2020 (75/2): 79–100

ISSN 0138-0567

Creative Commons (3.0 BY-NC-ND)

<https://doi.org/10.32798/pf.692>

ANETTA LUTO-KAMIŃSKA

Instytut Badań Literackich PAN

e-mail: aluto@poczta.onet.pl

<https://orcid.org/0000-0002-2793-6728>

LICZBA MNOGA RZECZOWNIKÓW NA -AN I -ANIN W XVI WIEKU (CZ. II)

PLURAL NOUNS WITH -AN AND -ANIN ENDINGS IN THE 16TH CENTURY (PART II)

ABSTRACT: The paper is the second part of a linguistic study of nouns ending in *-an* and *-anin* and the ensuing interpretation problems due to the homonymous forms of these nouns in the plural forms. The first part of the study (ALK-1) discusses the principles of the formal repartition of the plural forms of both formations on the basis of phonetic and inflectional features (*N-V* and *G pl*). Most of the material covered in the first part of the study was homogenous. The second part of the study discusses more complex cases, which results from the fact that 16th-century texts demonstrate directly or indirectly the simultaneous occurrence of synonymous word-forming pairs in language, such as *poganin – pogan*.

KEYWORDS: reconstruction of the basic (glossary-entry) form, diachronic linguistics, historical lexicography, repartition of *N-V pl* and *G pl* endings, the 16th century Polish language

SŁOWA KLUCZOWE: rekonstrukcja formy podstawowej (hasłowej), lingwistyka diachroniczna, leksykografia historyczna, repartycja końcówek *N-V pl* i *G pl*, polszczyzna XVI wieku

W I części studium (ALK-1) przedstawiłam wybrany materiał leksykalny ilustrujący funkcjonowanie rzeczowników na *-an* i *-anin* w XVI wieku. Dla każdego

leksemu podałam wszystkie formy fleksyjne, które pojawiły się w SPXVI oraz w dodatkowo ekscerpowanych tekstach. W badanym okresie odnotowałam utrzymującą się historyczną zasadę repartycji końcówek *N-V pl* i *G pl* obu typów formacji. Rzeczowniki na *-anin* zachowały w tych przypadkach końcówki pierwotne, odmieniając się według wzoru spółgłoskowego, rzeczowniki na *-an* przyjmowały w *N-V pl* końcówkę *-i* lub *-owie*, w *G pl* – końcówkę *-ow*. Dodatkową cechą różnicującą odmianę w liczbie mnogiej rzeczowników na *-an* od rzeczowników na *-anin* było uogólnienie na cały paradygmat samogłoski pochylonej *ǎ* w części przyrostkowej tematu fleksyjnego. Samogłoska pochylona odzwierciedlała naturalne procesy językowe, które zaszły w *N sg*, kontynuując samogłoskę długą powstałą w procesie wzdłużenia zastępczego po zaniku jeru wygłosowego. Na wzór tematu *N sg* doszło do wyrównania analogicznego zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej.

Materiał był stosunkowo jednorodny, stąd można go było przedstawić w przejrzystych tabelach. Kilka paradygmatów odbiegających od schematów odmiany omówiłam osobno. Formy liczby pojedynczej wskazywały wyraźnie na daną postać hasłową rzeczownika (na *-an* lub na *-anin*), lecz w liczbie mnogiej pojawiały się również formy nietypowe, przejęte z paradygmatu równoległego synonimu słotwórczego. Należy zaznaczyć, że w obrębie rzeczowników na *-an* odnotowano niewiele takich form obcych, zdecydowanie więcej znalazło się ich w paradygmatach formacji na *-anin*. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać przede wszystkim w ekspansji końcówki *-ow* w *G pl*, która wypierała pierwotną końcówkę zerową. Omówione w pierwszej części nieregularne rzeczowniki na *-anin* charakteryzowała zatem wariantywność form *G pl*, zwykle jednak z przewagą postaci bezkońcówkowej: *chrystyjǎn* || *chrystyjanow*, *dworzǎn* || *dworzanow*, *gdańszczǎn* || *gdańszczanow*, *grodziǎn* || *grodzanow*, *krakowiǎn* || *krakowianow*, *mieszczǎn* || *mieszczanow*, *przedmieszcz(a)n* || *przedmieszczanow*, *Rakuszǎn* || *Rakuszanow*, *rzymiǎn* || *rzymianow*, *tessaloniczǎn* || *tessaloniczanow*, *ziemiǎn* || *ziemianow*.

Jeden z rzeczowników wykazywał znacznie więcej cech typowych dla form *pluralis* formacji na *-an*. W wypadku rzeczownika *krześcijanin* – oprócz podobnej oboczności w *G pl* oraz wyjątkowo *A pl*: *krześcijǎn* || *krześcijanow* – odnotowano także wariantywne formy w homonimicznych przypadkach *N-V pl*: równoległe do regularnych form *krześcijanie* wystąpiły również mniej liczne *krześcijani*.

1. Rzeczowniki na *-anin* w *sg*

W tej części przedstawię dwa kolejne rzeczowniki na *-anin*, które w liczbie mnogiej – podobnie jak apelatyw *krześcijanin* – charakteryzują się istotnymi odstępstwami od przedstawionej wcześniej reguły.

1) *Asyryjanin*: *N sg Asyryjanin*; *N pl Assyryjanie* (1) || *Asyryjâni* (4), *G pl Assyryjanow* (4), *Asyryjânow* (4), *D pl Assyryjanom*, *A pl Assyryjany* (2), *Assyryjâny* (4), *I pl Assyryjany* (3), *Assyryjâny* (1), *L pl Assyryjâniech*

Jak widać, wśród przedstawionych wyżej form rzeczownika brakuje odpowiedniej dla formacji na *-anin* formy *G pl Asyryjân*, mamy natomiast zapisy z końcówką *-ow*, właściwą odmianie rzeczowników na *-an*. Co ciekawe, również i te zapisy wykazują się istotnym zróżnicowaniem: przyrostek zapisano z samogłoską jasną bądź pochyloną w równej liczbie wypadków. Tematy z *a* pochylonym wystąpiły obocznie do zapisów z *a* jasnym także w *A pl* i *I pl*, w pierwszym przypadku jest ich nawet dwukrotnie więcej niż form z *a* jasnym. W *L pl* potwierdzona jest wyłącznie postać wyrazu z *a* pochylonym. W *N pl* – podobnie jak w *G pl* – pojawiła się forma właściwa formacjom na *-an* zapisana z samogłoską pochyloną: *Asyryjâni*, zaś regularna dla rzeczowników na *-anin* końcówka *-e* wystąpiła tylko raz. Oprócz odpowiedniej końcówki w sufiksie zapisano również typową dla tych formacji samogłoskę jasną: *Assyryjanie*.

Kwestiom fonetycznym należy poświęcić w tym wypadku nieco więcej miejsca. W paradygmacie rzeczownika *Asyryjanin* pochylenie samogłoski *a* w sufiksie ma językowe uzasadnienie w postaci bezkońcówkowej, czyli w formie *Asyryjân* (*G pl*). Historycznojęzykowym uzasadnieniem dla pochylenia samogłoski w całym paradygmacie – o czym przypomniałam we wstępie artykułu – są procesy wyrównawcze do formy *N sg*, obejmujące paradygmat rzeczowników na *-an*. W pewnych jednak wypadkach pochylenie samogłoski mogło mieć również inne źródło. Jak dokumentują teksty z epoki, w rzeczownikach pochodzenia obcego zakończonych na *-yja* || *-ija* wygłosowa samogłoska była zwykle pochylona. Często samogłoska *a* miała tę barwę nawet wówczas, gdy występowała w tej samej grupie głoskowej w śródgłosie.

2) *Syryjanin*: *N sg Syryjanin*; *N pl Syryjâni*, *G pl Syryjânow*, *A pl Syryjâny*

Dla rzeczownika *Syryjanin* dysponujemy mniejszą liczbą zapisów w tekstach źródłowych niż dla omówionego wyżej *Asyryjanin*. Oba wyrazy mają jednostkowe poświadczenia w liczbie pojedynczej. W liczbie mnogiej tylko niektóre użycia to poprawne formy *pluralis* utworzone od rzeczownika *Asyryjanin*, część bowiem charakterystyczna jest dla paradygmatu formacji *Asyryjan*, dla której jednak nie dysponujemy tekstowymi poświadczeniami w liczbie pojedynczej. W wypadku rzeczownika *Syryjanin* zarejestrowane formy liczby mnogiej to wyłącznie takie, które wskazują na postać podstawową z przyrostkiem *-an*, również niepoświadczoną źródłowo w tekstach z XVI wieku. W *N pl* i *G pl* mamy zatem odpowiednio końcówki *-i* oraz *-ow* (zamiast *-e* oraz *-ø*), a uzasadnieniem pochylenia samogłoski *a* jest tu albo wyrównanie do tematu *N sg Syryjân*, albo uogólnienie barwy w grupie *-yja-*.

Opierając się na użyciach tekstowych w liczbie mnogiej obu omówionych rzeczowników, możemy wysunąć hipotezę analogiczną do tej odnoszącej się do rzeczownika *krześcijanin*, którą zamknęłam poprzednią część artykułu (ALK-1). Z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, iż w polszczyźnie funkcjonowały równoległe po dwie synonimiczne formacje: *Asyryjanin* || *Asyryjan* i *Syryjanin* || *Syryjan* jak *krześcijanin* || *krześcijan*. W wypadku ostatniej pary taki wniosek potwierdzały nie tylko „obce” formy *pluralis*, ale także średniowieczny materiał źródłowy, w którym – oprócz rzeczownika *krześcijanin* – występował jednocześnie rzeczownik *krześcijan*. W odniesieniu do rzeczownika *krześcijanin* za obiektywny sposób opisu jego formy podstawowej na podstawie rzeczywistych XVI-wiecznych użyc tekstowych przyjąłam: *krześcijanin* [i *krześcijan* (?)]. W ten sam sposób można by opisać omówione wyżej formacje: *Asyryjanin* [i *Asyryjan* (?)] i *Syryjanin* [i *Syryjan* (?)]. Za takim rozwiązaniem przemawiają zarówno cechy fleksyjne, jak i – po części – fonetyczne. Istnieją jednak i inne czynniki, które ograniczają możliwość podobnego potraktowania rzeczownika *krześcijan* || *krześcijanin* i omawianych tu habitatywów: te drugie tworzono regularnie za pomocą przyrostka *-anin*, nie *-an*. Jak wcześniej wspomniałam (ALK-1, s. 189–190), formant *-anin* mógł niekiedy ulegać redukcji, co tłumaczy możliwość pojawienia się w języku odnośnych formacji na *-an*¹: *Asyryjanin* ≥ *Asyryjan-ø* i *Syryjanin* ≥ *Syryjan-ø*. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że rzeczowniki z ucięciem funkcjonowały w języku, choć nie potwierdzają tego ekscerpowane teksty. Jako językowy ślad takich form można traktować wszystkie omówione tu odstępstwa od zwykłej odmiany rzeczowników na *-anin* w liczbie mnogiej.

2. Dublety słowotwórcze

W odniesieniu do przedstawionych wcześniej XVI-wiecznych przykładów (*krześcijanin*, *Asyryjanin*, *Syryjanin*) o istnieniu równoległych formacji na *-an* wnioskowaliśmy na podstawie pośrednich danych językowych. Bezpośredniego dowodu dostarcza nam SStp jedynie w postaci odnotowanego rzeczownika *krześcijan* obok *krześcijanin*. Jednak i w tekstach z XVI wieku odnajdziemy podobne dublety słowotwórcze, poświadczone odpowiednimi formami liczby pojedynczej. W SPXVI są one redagowane w jednym artykule hasłowym ze względu na obecność homonimicznych form, które nie pozwalają na jednoznaczne precyzyjne rozgraniczenie dwu paradygmatów. Przegląd form gramatycznych w tego typu hasłach zwykle wskazuje na sporą dysproporcję frekwencyjną między obu formacjami.

¹ Do zasygnalizowanej tu problematyki zmian w obrębie przyrostków wrócę w kolejnej części artykułu.

W poniższych tabelach zestawiono formy takich właśnie par. Formy liczby pojedynczej oraz odpowiednio reprezentatywne formy liczby mnogiej zostały przypisane konkretnym leksemom. Równobrzmiące dla obu formacji formy przypadków liczby mnogiej potraktowano jako wspólne, bez kwalifikacji, jedynie zapisy z samogłoską pochyloną w przyrostku umieszczono pod rzeczownikami na *-an*.

2.1. Pary z przewagą formacji na *-anin* w *sg*

Dwie pierwsze tabele prezentują rzeczowniki, dla których liczniej reprezentowane są formacje na *-anin*.

1) *Ormianin/Ormian*

Tabela 1. Formy rzeczowników *Ormianin/Ormian*

forma	<i>Ormianin</i>	<i>Ormian</i>
<i>N sg</i>	<i>Ormianin</i>	
<i>G sg</i>	<i>Ormianina</i>	
<i>D sg</i>	<i>Ormianinowi</i>	<i>Ormi(a)nowi</i>
<i>A sg</i>	<i>Ormienina</i>	
<i>L sg</i>	<i>Ormianinie</i>	
<i>N pl</i>	<i>Ormianie</i>	
<i>G pl</i>	<i>Ormiân</i> (8)	<i>Ormianow</i> (4)
<i>D pl</i>	<i>Ormianom</i>	
<i>A pl</i>	<i>Ormiany</i>	
<i>I pl</i>	<i>Ormiany</i>	
<i>L pl</i>	<i>Ormianach</i>	

Z wyłączeniem formy bezkońcówkowej w przyrostku wyżej wymienionych form występuje głównie *a* jasne: na 73 użycia² tylko trzykrotnie zapisano *a* bez znaku diakrytycznego, co SPXVI słusznie uznaje za błędne znakowanie. Rzeczownik *Ormian* w liczbie pojedynczej poświadczony jest jedynie w celowniku, z tekstu nieoznaczającego pochyleń. W *G pl* zarejestrowano dwukrotnie więcej użyc form bezkońcówkowej właściwej rzeczownikom na *-anin* niż z końcówką *-ow* przyłączającą się zwykle do rzeczowników na *-an*.

² SPXVI notuje 86 użyc rzeczownika, w tym 8 poświadczeń formy bezkońcówkowej. Podana przeze mnie liczba wystąpień jest niższa od zwykłej różnicy wskazanych użyc, ponieważ w haśle omawiane są łącznie również warianty, w których nie występuje samogłoska *-a-*: *Armenus*, *Armenin*, *Ormienin*.

2) *Trojanin/Trojan***Tabela 2.** Formy rzeczowników *Trojanin/Trojan*

forma	<i>Trojanin</i>	<i>Trojan</i>
<i>N sg</i>	<i>Trojanin</i>	
<i>G sg</i>		<i>Trojãna</i>
<i>V sg</i>	<i>Trojaninie</i>	
<i>N pl</i>	<i>Trojanie</i> (20), <i>Trojãnie</i> (1)	<i>Trojãnowie</i> (2), <i>Trojanowie</i> (4) <i>Trojãni</i> (25), <i>Trojani</i> (3)
<i>G pl</i>	<i>Trojãn</i> (1)	<i>Trojãnow</i> (3), <i>Trojanow</i> (14)
<i>D pl</i>	<i>Trojanom</i> (18), <i>Trojãnom</i> (5)	
<i>A pl</i>	<i>Trojany</i> (11), <i>Trojãny</i> (7)	
<i>I pl</i>	<i>Trojany</i> (12), <i>Trojãny</i> (3)	
<i>L pl</i>	<i>Trojãniech</i>	
<i>V pl</i>	<i>Trojanie</i>	

W renesansowych tekstach poświadczono są dwie formy liczby pojedynczej rzeczownika *Trojanin*: *N sg Trojanin* i *V sg Trojaninie*, oraz jednostkowe wystąpienie formacji *Trojan*³: *G sg Trojãna*. Pierwszy z rzeczowników w sufiksie ma *a* jasne⁴, drugi – *a* pochylone, analogiczne do niepoświadczonej formy *N sg*.

Dla poszczególnych przypadków gramatycznych liczby mnogiej zestawiałam w tabeli nie tylko warianty fleksyjne, ale również fonetyczne, rozpatrując każdorazowo barwę samogłoski *a* w przyrostku słowotwórczym. Kwestia barwy samogłoski w sufiksie jest o tyle istotna, że w formach liczby mnogiej obserwujemy nakładanie się cech dystynktywnych na obu płaszczyznach, fleksyjnej i fonetycznej. W formie *N-V pl* regularną końcówką formacji na *-anin* jest *-e*. Poza jednym wyjątkiem – być może błędem – w egzemplifikacjach tych form występuje *a* jasne (lub z tekstów nieoznaczających pochyleń). Równoległe pojawiły się również obie formy *N pl* właściwe formacjom na *-an*, co jednak ciekawe, tylko w formie *Trojani* przeważają zapisy z *a* pochylonym, w formie *Trojanowie* zapisów z samogłoską pochyloną jest dwukrotnie mniej niż z jasną.

W *G pl* tylko raz pojawiła się – właściwa formacjom na *-anin* – forma bezkońcówkowa, poza tym występuje przede wszystkim końcówka *-ow* z paradygmatu

³ W SarnStat zapisano również homonimiczne imię męskie *Trojan*, które pojawiło się w dwu przypadkach: *N sg Trojan*, *G sg Trojana*.

⁴ Choć w materiale pojawiły się zapisy form liczby pojedynczej rzeczownika *Trojanin* z tekstów nieoznaczających barwy samogłosek, nie ma wątpliwości, że mogło w nich wystąpić jedynie *a* jasne, co zresztą znajduje potwierdzenie w tekście kreskującym *a* jasne.

rzeczowników na *-an*, lecz zapisy z *a* pochyłym stanowią jedynie $\frac{1}{6}$ wszystkich użyć. W *D*, *A* i *I pl* również odnotowujemy dublety różniące się barwą samogłoski w przyrostku, w *L pl* – tylko jedno użycie: z *a* pochyłym.

3) *poganiin/pogani*

Tabela 3. Formy rzeczowników *poganiin/pogani*

forma	<i>poganiin</i>	<i>pogani</i>
<i>N sg</i>	<i>poganiin</i>	<i>pogaĩn</i>
<i>G sg</i>	<i>poganiina</i>	
<i>D sg</i>	<i>poganiinowi</i> <i>poganiinu</i>	<i>poganiu</i>
<i>A sg</i>	<i>poganiina</i>	<i>pogana</i>
<i>I sg</i>	<i>poganiinem</i>	<i>poganiem</i>
<i>L sg</i>	<i>poganiinie</i>	
<i>V sg</i>	<i>poganiinie</i>	
<i>N pl</i>	<i>poganie</i> (92)	<i>pogani</i> (310) <i>poganiowie</i> (1)
	<i>pogany</i>	
<i>G pl</i>	<i>pogaĩn</i> (66) <i>poganiinow</i> (4)	<i>poganiow</i> (291)
<i>D pl</i>	<i>poganiom</i> <i>poganium</i>	
<i>A pl</i>	<i>poganiow</i> (4)	
	<i>pogany</i>	
<i>I pl</i>	<i>pogany</i> <i>pogani</i>	
<i>L pl</i>	<i>poganiach</i> <i>poganiach</i>	

W odróżnieniu od opisanych wcześniej par *Ormianin* || *Ormian* i *Trojanin* || *Trojan*, dla których poświędzenia formacji na *-an* w liczbie pojedynczej miały charakter jednostkowy, rzeczownik *pogani* pojawił się w aż czterech przypadkach gramatycznych. Z danych liczbowych zawartych w SPXVI wynika, że rzeczownik *pogani* był już jednak mocno wypierany przez nowszą formę z dodatkową częścią *-in* przy przyrostku. SPXVI potwierdza dużą dysproporcję występowania obu rzeczowników w tekstach z epoki: *N sg* *poganiin* (96) – *pogaĩn* (1), *D sg* *poganiinowi* (19), *poganiinu* (1) – *poganiu* (2), *A sg* *poganiina* (46) – *pogana* (1), *I sg* *poganiinem* (21) – *poganiem* (4). Wszystkich użyć na *-an* w liczbie pojedynczej – wliczając tu również niewłączone w SPXVI do statystyki wystąpienia w tekstach spoza podstawowego kanonu źródeł – jest 8, podczas gdy na *-anin* – 219⁵. Co ciekawe, rze-

⁵ Na liczbę tę składają się wymienione formy, dla których obocznie wystąpiły też formy rzeczownika na *-an*, jak i użycia w *G*, *L* i *V sg* niemające odpowiedników utworzonych od formacji na *-an*.

czownik *pogan* poświęcony jest przede wszystkim w różnych wersjach przysłowia: *czart poganu gali* (BielSat B3v, BielRozm 12)⁶, zawsze z *a* jasnym w sufiksie. Tylko w jednym tekście wyraz pojawił się poza wspomnianym *proverbium*:

Pogan musi być **pogánem**/by thez y miedzy Anyoły fię przymieszal (PiotrGonPonurz K4).

Inaczej niż w wypadku rzeczowników *krześcijanin*, *krześcijan* SStp notuje w liczbie pojedynczej wyłącznie postać *poganin*. Jednak po bardziej wnikliwej lekturze prezentowanych w słowniku ekscerptów można dopatrywać się również użycia rzeczownika *pogan* w I sg: *poganim*, które w SStp zostało potraktowane jako błąd – zamiast *N sg poganin*. Rzeczywiście w jednym z użycí mamy bezdyskusyjny mianownik: „Pylat... był poganyń”, jednak w analogicznym zdaniu: „Pylat był *poganyń a nye z ych zakona” nie możemy mieć pewności, czy rzeczownikowy orzecznik został tu użyty w – błędnie zapisanym – mianowniku, czy może w narzędniku (od *pogan*), który przecież znał podobne zmiany fonetyczne: *-em* ≥ *-im*⁷.

Sam rzeczownik to zapożyczenie ze stcz. *pohan* (rzadziej *pahan*), a to z łac. *paganus*, prawdopodobnie za pośrednictwem południowosłowiańskim (SEJPBor; por. śl. *pohan*, rum. *păgân*, ch./s. *pòganin*, scs. *poganiń/poganiń*). Wobec czeskiego źródła pożyczki możemy śmiało przypuszczać, że również polszczyzna średniowieczna знаła postać *pogan* obok poszerzonej *poganin*.

⁶ Por. inną wersję *proverbium*: „Zna dyabeł pogáná” (Mącz 68c) oraz nawiązania do przysłowia: „Támże czárćie s pogánem wzyway fwey zwády” (BielSat L4v, BielSjem 28), „Złaczył tedy czártá s pogánem” (BielKron 103).

⁷ Zob. ALK-1, przyp. 13, s. 204. Tu przypomnę tylko, że pojawiająca się w tekstach z XV i XVI wieku końcówka rzeczowników męskich I sg *-im* uwarunkowana była wyłącznie czynnikami fonetycznymi: samogłoska *e* w końcówce *-em* mogła podwyższać artykulację do *é* lub *i* (po stwardniałych *y*). Wskazany cytat z SStp pochodzi z *Rozmyślenia przemyskiego*, w którym – choć przeważa rzeczownikowy orzecznik w mianowniku – zdarzają się również wystąpienia z orzecznikiem w narzędniku. Na sąsiedniej stronie zabytku czytamy np.: „aon [Jezus] szye myeń, aby był syn bozy atez by był krolyem” (Vrtel-Wierczyński 1963, s. 96).

Temat orzecznika rzeczownikowego w polszczyźnie historycznej jest niezmiernie ciekawy, można by nawet powiedzieć: wart ponownej gruntownej analizy materiałowej. W tekstach staropolskich Z. Klemensiewicz (1927) dopatruje się zdecydowanie większego udziału rzeczownikowego orzecznika w mianowniku niż w narzędniku, w tych z okresu średniopolskiego zaś – względnej równowagi w użyciu mianownika i narzędnika rzeczowników w orzeczniku. Jednocześnie uczony zwraca uwagę na średniowieczne teksty, w których to jednak narzędnik przeważał ilościowo nad mianownikiem (Klemensiewicz 1927, s. 156–157). Ów pogląd o uprzywilejowanym w tego typu konstrukcjach mianowniku podziela również C. Bartuła (1970, s. 159–160), powołując się m.in. na stan orzecznika w języku staroczeskim (Gebauer 1929, s. 414–415), staroruskim (Borkowskij i Kuzniecowa 1965, s. 354–355) oraz staro-cerkiewno-słowiańskim (Bartuła 1969, s. 27–33). Nie przecząc owym wnioskom, można się jednak zastanowić: ile użyć – podobnych do zacytowanego dla wyrazu *poganin* [*pogan* (?)] – uznano bez cienia wątpliwości za mianownik?

W XVI-wiecznych użyciach tekstowych obu liczb odnotowujemy zdecydowaną przewagę zapisów z *a* jasnym w sufiksie (niemal 99%), a nieliczne zapisy z *â* nie wykazują żadnego związku z typem formacji. Jasna samogłoska *a* występuje zatem w formach rzeczownika *poganin* (oprócz *G pl*) oraz w przypadkach zależnych rzeczownika *pogan*. Być może na brak repartycji, czyli typowego w XVI wieku wyrównania tematycznego dla rzeczownika na *-an* do formy podstawowej pod względem barwy samogłoski w przyrostku, miało wpływ współwystępowanie obu formacji i oddziaływanie paradygmatu ekspansywnej formacji *poganin*. W liczbie mnogiej nie ma już tak dużych dysproporcji między formami wariantywnymi. Należy podkreślić, iż zarówno w mianowniku jak i dopełniaczu mają znaczną przewagę liczbową formy właściwe formacjom na *-an*: *N pl pogani* (310), *poganowie* (1) obok *poganie* (92) oraz *G pl poganow* (291) obok *pogân* (66). Dodatkowo w *G pl* czterokrotnie pojawiła się forma bez redukcji: *poganinow*⁸, co świadczy ewidentnie, że jest to forma utworzona od rzeczownika *poganin*. Tę samą efemeryczną formę odnotował również SStp. Warto też zwrócić uwagę, że słownik ten w *G pl* rejestruje ponadto liczne wystąpienia formy *poganow* obok trzykrotnie poświadczonej *pogan*, a w *N-V pl* – wyłącznie formy *pogani*, *pogano-wie*. Być może, choć w liczbie pojedynczej ugruntowała się już formacja na *-anin*, fleksyjny ślad dawnej na *-an* nadal stabilnie funkcjonował w liczbie mnogiej.

W XVI wieku funkcjonowały również przedrostkowe formacje pochodne od *poganin*: *pułpoganin* oraz *wpułpoganin* – pierwsza mająca potwierdzenie w liczbie pojedynczej (*D sg pułpoganinowi*), druga – jedynie w liczbie mnogiej, lecz z końcówką *-e*, właściwą formie *N pl* rzeczowników na *-anin* (por. ALK-1, s. 198 – tab. 4; s. 200 – tab. 5).

2.2. Pary z przewagą formacji na *-an* w *sg*

Wśród XVI-wiecznych synonimów słowotwórczych znalazły się również takie pary, dla których proporcje były odwrotne niż te opisane powyżej: w liczbie pojedynczej liczniejsze są tu zapisy formacji na *-an*. W pierwszym przykładzie owa dysproporcja jest najmniejsza, w dwu kolejnych użycie rzeczowników na *-anin* ma właściwie charakter incydentalny.

⁸ Należy zwrócić uwagę, iż forma *G pl poganinow* – zawsze z *a* jasnym w części przyrostkowej – pojawiła się wyłącznie u P. Skargi: trzykrotnie w SkarŻyw i raz w SkarJedn.

1) *aryjan/aryjanin***Tabela 4.** Formy rzeczowników *aryjan/aryjanin*

forma	<i>aryjan</i>	<i>aryjanin</i>
<i>N sg</i>	<i>aryjân</i>	<i>aryjanin</i>
<i>G sg</i>	<i>aryjâna</i>	<i>aryjanina</i>
<i>D sg</i>		<i>aryjaninowi</i>
<i>A sg</i>	<i>aryjâna</i>	
<i>I sg</i>	<i>aryjânem</i>	<i>aryjaninem</i>
<i>L sg</i>	<i>aryjânie</i>	
<i>N pl</i>	<i>aryjâni aryjânowie</i>	
<i>G pl</i>	<i>aryjânów</i>	
<i>D pl</i>	<i>aryjânóm</i>	
<i>A pl</i>	<i>aryjâny</i>	
<i>I pl</i>	<i>aryjâny aryjânmi aryjânami</i>	
<i>L pl</i>	<i>aryjânach aryjâniech</i>	

SPXVI notuje w liczbie pojedynczej 24 użycia tekstowe rzeczownika *aryjan* i 6 – *aryjanin*. W trzech przypadkach gramatycznych (*N*, *G*, *I sg*) obie formacje wystąpiły obocznie, w dwu (*A*, *L sg*) – pojawiła się wyłącznie postać na *-an*, w jednym (*D sg*) – wyłącznie na *-anin*. Odnotowano również typową dychotomię pod względem barwy samogłoski *a* w części przyrostkowej: formy *singularis* rzeczownika *aryjanin* zapisano z *a* jasnym, rzeczownika *aryjan* – z *a* pochylonym, czyli z charakterystycznym wyrównaniem do formy *N sg*. Jedyny wyjątek, kiedy pojawiło się tu *a* jasne, śmiało można uznać za pomyłkę druku. Na stronie 183 CzechEp mamy zapis *I sg aryjanem*, ale na tej samej stronie już *I sg aryjânem*, *A sg aryjâna* i tak samo w całym tekście, łącznie 17 razy.

W liczbie pojedynczej notuje się dużą różnicę w liczbie użyc obuj formacji: 80% zapisów stanowią formy rzeczownika na *-an*. W formach liczby mnogiej odnajdziemy właściwie wyłącznie cechy tej formacji. Są to odpowiednie końcówki *N pl* (*-i*, *-owie*) i *G pl* (*-ow*) oraz niemal bezwyjątkowe pochylenie samogłoski *a* w sufiksie. Zapisy samogłoski ze znakiem diakrytycznym stanowią jedynie 2,7% wszystkich użyc *pluralis*. I w tym wypadku, po dokładniejszej analizie owych wystąpień, okazuje się, że są to raczej pomyłki drukarskie. W SarnUzn tylko raz zapisano formę *N pl aryjani* (SarnUzn E2), poza tym: *N pl aryjâni* – 5 razy i *D pl aryjânóm* – 2 razy. W SkarŻyw dysproporcja jest jeszcze większa, ponieważ z *a* jasnym (*a* ze znakiem diakrytycznym) są tylko dwa zapisy: *N pl aryjanowie* (SkarŻyw 87, 398), w pozostałych użyciach zaś jest już konsekwentnie *a* pochylone: *N pl aryjânowie* – 7 razy,

aryjãni – 9 razy, *G pl aryjãnow* – 13 razy, *D pl aryjãnom* – 2 razy, *A pl aryjãny* – 2 razy, *I pl aryjãnni, aryjãnnami* – 2 razy, *L pl aryjãnach* – 2 razy.

SPXVI notuje ponadto złożenie *nowoaryjan*, poświadczone tylko jednym zapisem: *N pl nowoaryjani*. Rzeczownik przyłącza końcówkę właściwą formacjom na *-an*, lecz w części przyrostkowej brak typowego dla tych rzeczowników wyrównania barwy samogłoski do tematu *N sg*, ponieważ wystąpiło tu *a* jasne (por. ALK-1, s. 197).

2) *franciszkan/franciszkanin*

Tabela 5. Formy rzeczowników *franciszkan/franciszkanin*

forma	<i>franciszkan</i>	<i>franciszkanin</i>
<i>N sg</i>	<i>franciszkań</i>	<i>franciszka(a)nin</i>
<i>G sg</i>	<i>franciszkańa</i>	
<i>A sg</i>	<i>franciszkańa</i>	
<i>I sg</i>	<i>franciszkańem</i>	
<i>N pl</i>	<i>franciszkańowie</i>	
<i>G pl</i>	<i>franciszkańow</i>	
<i>D pl</i>	<i>franciszkańom</i>	
<i>A pl</i>	<i>franciszkańy</i>	

Na powszechne użycie w XVI wieku rzeczownika *franciszkan* wskazują formy liczby pojedynczej, odpowiednie formy liczby mnogiej – *N* i *G pl* – oraz pochYLENIE samogłoski *a* w przyrostku w całym paradygmacie. SPXVI notuje tylko jedno użycie formacji na *-anin*, pochodzące ze słownika Calepinusa (Calep). W tekście oznacza się – inaczej niż w większości ówczesnych starodruków – pochyloną samogłoskę *a*, jednak rozróżnienie graficzne *a* i *ã* nie jest przeprowadzone w sposób konsekwentny.⁹ Stąd brak znaku diakrytycznego przy literze *a* nie zawsze musi oznaczać, że mamy do czynienia z samogłoską jasną. Możemy jednak przypuszczać na podstawie cech formalnych, że we wskazanej pozycji samogłoska *a* była jasna.

⁹ W słowniku Calepinusa oznacza się – raczej wybiórczo – barwę samogłosek *ã* i (jeszcze rzadziej) *é*, nie odróżnia się natomiast *o* od *ó*. Stosowanym w zabytku znakiem diakrytycznym na oznaczenie pochylenia samogłosek nie jest ukośna kreszczka nad literą, a ogonek pod nią, przez co litery *q* i *ę* mogą odpowiadać dwu głoskom: samogłosce pochylonej (*ã*, *é*) lub nosowej (*q*, *ę*).

3) *Cygan/Cyganin***Tabela 6.** Formy rzeczowników *Cygan/Cyganin*

forma	<i>Cygan</i>	<i>Cyganin</i>
<i>N sg</i>	<i>Cygãn</i>	
<i>G sg</i>	<i>Cygana</i>	
<i>A sg</i>	<i>Cygana</i>	<i>Cyg(a)nina</i>
<i>I sg</i>	<i>Cyganem</i>	
<i>N pl</i>	<i>Cyгани</i>	
<i>G pl</i>	<i>Cyganow</i>	
<i>A pl</i>	<i>Cygany</i>	
<i>I pl</i>	<i>Cygany</i>	
<i>L pl</i>	<i>Cyganiech</i>	

Podobnie jak w wypadku omówionego wyżej rzeczownika *franciszkan*, również i w parze *Cygan* || *Cyganin* wystąpienie formacji na *-anin* ma charakter jednostkowy. Choć i tu formy *N pl Cyгани* i *G pl Cyganow* są charakterystyczne dla rzeczownika na *-an*, jednak – w odróżnieniu od wspomnianego rzeczownika *franciszkan* – nie nastąpiło wyrównanie barwy samogłoski *a* w przyrostku w całym paradygmacie. Pochylona samogłoska *a* pojawiła się zatem tylko w *N sg*, gdzie pochylenie uzasadnione jest wcześniejszym wzdłużeniem zastępczym samogłoski po zaniku końcowego jeru, w pozostałych formach mamy *a* jasne, zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej. Rzeczownik *Cyganin* pochodzi z tekstu, w którym nie oznacza się barwy samogłosek.

2.3. Pary równoległe na *-an* i *-anin* (względna równowaga form w *sg*)

Kolejne trzy zestawienia form gramatycznych dubletów słowotwórczych wskazują na względną równowagę wystąpień formacji na *-an* i *-anin* w liczbie pojedynczej. Wyrazy odznaczają się, niestety, niewysoką frekwencją w tekstach z XVI wieku, zwłaszcza pierwszy z nich. We wszystkich tych zestawieniach w liczbie pojedynczej odnotowano po jednym użyciu formacji na *-an* i *-anin*. W liczbie mnogiej daje się zauważyć pewne cechy charakterystyczne dla danej formacji. Wyrazy ułożono tu w kolejności narastania owych cech – od równowagi do tych z prze wagą form właściwych rzeczownikom na *-an*.

1) *syrakuzanin/syrakuzan***Tabela 7.** Formy rzeczowników *syrakuzanin/syrakuzan*

forma	<i>syrakuzanin</i>	<i>syrakuzan</i>
<i>N sg</i>	<i>syrakuzanin</i>	<i>syrakuzã</i>
<i>D pl</i>	<i>syrakuz(a)nom</i>	

W tekstach z XVI wieku pojawiły się dwa rzeczowniki na nazwanie mieszkańca Syrakuz: *syrakuzanin* i *syrakuzan*. Dla tej klasy znaczeniowej rzeczowników użycie formantu *-an* miało charakter incydentalny, co potwierdzają zestawienia form gramatycznych rzeczowników na *-an* i *-anin* w ALK-1 (por. też wyżej uwagi do *Syryjanin*). Końcówka *D pl -om* obsługiwała obie formacje, a jedyne użycie tej formy pochodzi z tekstu nieoznaczającego pochyleń. W liczbie pojedynczej zapisano poprawną barwę samogłoski w przyrostkach: *a* jasne – w *syrakuzanin* i *a* pochylone – w *syrakuzan*.

Można przypuszczać, że w badanym okresie to formacja *syrakuzanin* była w powszechnym użyciu, jednak skąpy materiał egzemplifikacyjny nie może tego dowodnie potwierdzić.

2) *serwecyjan/serwecyjanin***Tabela 8.** Formy rzeczowników *serwecyjan/serwecyjanin*

forma	<i>serwecyjan</i>	<i>serwecyjanin</i>
<i>N sg</i>	<i>serwecyj(a)n</i>	
<i>I sg</i>		<i>serwecyj(a)ninem</i>
<i>N pl</i>	<i>serwecyjãnowie</i> (4) <i>serwecyjãni</i> (1)	
<i>G pl</i>	<i>serwecyjãnow</i> (1)	<i>serwecyjãn</i> (1)
<i>A pl</i>	<i>serwecyjãny</i>	

Jednostkowe poświadczenia rzeczowników *serwecyjan* i *serwecyjanin* w liczbie pojedynczej pochodzą z tekstów, w których nie oznacza się pochyleń. Bazując na znajomości procesów fonetycznych towarzyszących ukształtowaniu w polszczyźnie XVI-wiecznej obu form *singularis*, odtworzymy ich hipotetyczne postaci jako: *N sg serwecyjãn* i *I sg serwecyjaninem*. W liczbie mnogiej odnajdziemy więcej cech formalnych właściwych ówczesnym paradygmatom na *-an*. W *N pl* obie formy *serwecyjãnowie* i *serwecyjãni* zachowują odpowiednie końcówki oraz pochylenie samogłoski w przyrostku, w *A pl* zaś – choć końcówka *-y* była wspólna dla obu formacji – pochylenie samogłoski *a* może wskazywać, że jest to efekt wyrównania do tematu *N sg serwecyjãn*. Jedynie w *G pl* pojawiła się forma typowa dla formacji na *-anin*: *serwecyjãn* obok formy *serwecyjãnow* noszącej znamiona

morfologiczne i fonetyczne rzeczowników na *-an*. Oba zapisy pochodzą z jednego utworu (BudArt). Należy tu również zwrócić uwagę na omówioną już możliwość pozycyjnej motywacji pochyleń samogłoski (por. uwagi do *Asyryjanin*).

3) *zwinglijan/zwinglijanin*

Tabela 9. Formy rzeczowników *zwinglijan/zwinglijanin*

forma	<i>zwinglijan</i>	<i>zwinglijanin</i>
<i>N sg</i>		<i>zwinglijanin</i>
<i>G sg</i>	<i>zwinglijãna</i>	
<i>N pl</i>	<i>zwinglijãni</i> (5), <i>zwinglijani</i> (3) <i>zwinglijãnowie</i> (4)	
<i>G pl</i>	<i>zwinglijãnow</i> (2) <i>zwinglijanow</i> (1)	<i>zwinglijãn</i> (1)
<i>D pl</i>	<i>zwinglijãnom</i>	
<i>A pl</i>	<i>zwinglijãny</i>	
<i>I pl</i>	<i>zwinglijãny</i>	
<i>V pl</i>	<i>zwinglijãni</i>	

Z renesansowych tekstów wyekscerpowałam jednostkowe wystąpienia wyrazów w liczbie pojedynczej. W *N sg* rzeczownika *zwinglijanin* w przyrostku zapisano *a* jasne, w *G sg* formacji *zwinglijan* – samogłoskę pochyloną.

W liczbie mnogiej obserwujemy przemieszanie cech fleksyjnych i fonetycznych charakterystycznych dla formacji na *-an* i *-anin*, ze znaczną przewagą tych pierwszych. W *N-V pl* występują obocznie dwie końcówki właściwe rzeczownikom na *-an*. W *N pl* mamy formę *zwinglijãnowie* oraz *zwinglijani* w dwu wariantach: z samogłoską pochyloną i samogłoską jasną, w *V pl* – tylko formę *zwinglijãni* z charakterystycznym dla rzeczowników na *-an* pochylem samogłoski w przyrostku. W *G pl* raz pojawiła się regularna dla formacji na *-anin* postać bezkońcówkowa z *a* pochylonym, a poza tym forma *zwinglijanow* z paradygmatu rzeczowników na *-an*, znowu w dwu wariantach: z *a* pochylonym oraz jasnym. Warto w tym miejscu zasygnalizować, iż zarówno forma *N sg zwinglijanin*, jak i użycia z *a* jasnym w przyrostku w liczbie mnogiej pochodzą z tekstów Piotra Skargi (SkarŻyw, SkarJedn), w których znajdziemy również zapisy oboczne z *a* pochylonym.

W pozostałych, równobrzmiących dla obu formacji, przypadkach liczby mnogiej wystąpiła już tylko samogłoska pochylona. Cecha ta może implikować – jako bardziej prawdopodobną – formę podstawową w postaci *zwinglijan*, choć może również odzwierciedlać zależności pozycyjne (zapis *ã* w grupie *-ija*; por. uwagi do *Asyryjanin*). Wobec tak silnego nasycenia form liczby mnogiej

cechami charakterystycznymi dla formacji na *-an* można pokusić się o wniosek, iż w XVI wieku to postać *zwinglijan* była w częstszym użyciu, czego konsekwencją stało się ugruntowanie w języku form *pluralis* charakterystycznych dla tej właśnie formacji.

3. Rzeczowniki bez poświadczenia w liczbie pojedynczej

W wypadku rzeczowników o niskiej frekwencji w tekstach, co z reguły wiąże się również z niewielką liczbą poświadczonych form fleksyjnych, możemy w ogóle mieć problem z ustaleniem formy podstawowej, zwłaszcza wówczas, gdy dodatkowo materiał nie dostarcza form liczby pojedynczej. W poniższych zestawieniach mamy zatem wyłącznie formy liczby mnogiej, które analizuję pod kątem obecności cech charakterystycznych dla odpowiedniego typu formacji. Na tej podstawie możemy starać się ustalać hipotetyczne formy podstawowe. Wnioskowanie w takich wypadkach powinno być jednak bardzo ostrożne i bazować – o ile to możliwe – również na innych przesłankach historycznojęzykowych. W wypadku niektórych zapisów ustalenia są silnie obciążone możliwością błędu, a w jeszcze innych – w ogóle nie da się wyciągnąć żadnych konstruktywnych wniosków (por. ALK-1, s. 196–197, 201).

W trzech pierwszych zestawieniach wśród form *pluralis* odnajdujemy cechy charakterystyczne zarówno dla formacji na *-an*, jak i dla *-anin*.

1) *trojbożanin* i/a. *trojbożan*: *N pl trojbożanie* (a. *trzejbożanie*), *G pl trojbożanow*, *D pl trojbożanom*, *I pl trojbożany*

We wszystkich użyciach tekstowych rzeczownika w sufiksie zapisano *a* jasne. Jest to cecha charakterystyczna dla paradygmatu rzeczowników na *-anin*, jednak należy pamiętać, że w nielicznych wypadkach również w odmianie formacji na *-an* pojawiała się *a* jasne, jeśli nie doszło do wyrównania pochylenia samogłoski *a* do *N sg* w całym paradygmacie. Cechy morfologiczne również nie są rozstrzygające. W formie *N pl* rzeczownik bezwyjątkowo (10 razy) przyłącza – charakterystyczną dla rzeczowników na *-anin* – końcówkę *-e*, podczas gdy w *G pl* pojawia się końcówka *-ow* (2 razy), obsługująca zwykle rzeczowniki na *-an*. Formy *D pl* i *I pl* były tożsame dla obu formacji. Uzasadnione jest zatem przypuszczenie, że w XVI wieku mogły funkcjonować obocznie dwa apelatwy: *trojbożanin* i *trojbożan*.

2) *majdeburchanin* [i *majdeburchan* (?)]: *N pl majdeburchanie*, *G pl majdeburchanow*, *D pl majdeburchanom*, *A pl magdeburchany*

Dla rzeczownika *majdeburchanin* mamy poświadczone formy czterech przypadków w liczbie mnogiej. Charakterystyczna dla formacji na *-anin* jest forma

N pl z końcówką *-e*, która wystąpiła w ekscerpowanym materiale 7 razy, oraz jasna barwa samogłoski *a* w przyrostku słowotwórczym¹⁰. Forma *G pl* wystąpiła tylko raz – z końcówką *-ow*, przyłączaną zwykle przez rzeczowniki na *-an*, brak zatem właściwej formacji na *-anin* formy bezkońcówkowej. W *D* i *A pl* obie formacje miały homonimiczne końcówki fleksyjne.

Ze względu na brak potwierdzenia materiałowego wyrazu w liczbie pojedynczej należy z dużą skrupulatnością przyjrzeć się dostępnym użyciom tekstowym rzeczownika i przeanalizować ich poszczególne cechy formalne. Na postać hasłową *majdeburchanin* wskazuje forma *N pl* oraz cechy fonetyczne, przy czym znowu trzeba uwzględnić fakt, iż samogłoska jasna w przyrostku mogła z rzadka wystąpić również w paradygmacie rzeczownika na *-an*, jeśli nie doszło w nim do wyrównania pod względem barwy samogłoski do formy *N sg*. Choć pierwotnie końcówkę *-ow* przyłączały w *G pl* rzeczowniki na *-an*, wcześniej omówione przykłady (por. też ALK-1, s. 201–203) wskazują na znaczącą ekspansję tej końcówki, w tym również przypadki wypierania przez nią końcówki zerowej w *G pl* formacji na *-anin*. Dodatkowo – o czym już wcześniej wspomniałam – nazwy mieszkańców miast tworzone za pomocą przyrostka *-anin*, nie *-an*.

Przedstawione cechy pozwalają uznać za bardziej prawdopodobną postać hasłową rzeczownika formę *majdeburchanin*, a nie *majdeburchan*. Niemniej w odniesieniu do tego przykładu należy bardziej ostrożnie wyciągać wnioski co do formy podstawowej ze względu na przedstawione powyżej niejednoznaczności o charakterze fonetycznym i morfologicznym i dopuścić możliwość istnienia w systemie formacji równoległej *majdeburchan*. Proweniencja hipotetycznej postaci na *-an* byłaby analogiczna do tej przedstawionej przy analizie rzeczownika *Syryjanin*.

3) *kijowanin* [i *kijowian* (?)]: *N pl* *kijowanie*, *G pl* *kijowanow*, *D pl* *kijowanom*

Wszelkie wyżej przedstawione uwagi dotyczące rzeczownika *majdeburchanin* (i może *majdeburchan* (?)) odnoszą się także do nazwy mieszkańca Kijowa. Tu również odnotowano w przyrostku samogłoskę jasną i cechy morfologiczne charakterystyczne zarówno dla formacji na *-anin* (*N pl*), jak i na *-an* (*G pl*). Z tych samych powodów należałoby przychylić się do bardziej uzasadnionej rekonstrukcji formy podstawowej jako *kijowanin*, z ewentualnym zaznaczeniem możliwości funkcjonowania w języku formacji *kijowian* (?).

4) *kolossanin*: *N pl* *kolossanie*, *G pl* *kolossân* (24) || *kolossanow* (2), *A pl* *kolossany*

¹⁰ W jednostkowym wystąpieniu formy *A pl* *majdeburchany* we wszystkich dostępnych egzemplarzach BielKron wyraz odbito niewyraźnie, stąd nie można rozstrzygnąć o obecności lub braku znaku diakrytycznego nad samogłoską *a* w sufiksie.

Wśród form *pluralis* rzeczownika odnajdziemy te same cechy formalne odmiany rzeczowników na *-anin*, co w wyżej omówionych nazwach *majdeburczanin* i *kijowianin*. Są to: końcówka *-e* w *N pl* oraz jasna barwa samogłoski *a* w przyrostku (oczywiście poza formą bezkończątkową). Tu również w *G pl* pojawiła się ekspansywna końcówka *-ow*, lecz tym razem obocznie wystąpiła też pierwotna dla formacji na *-anin* forma *kolossan*. Obu wariantom fleksyjnym warto przyjrzeć się bliżej, uwzględniając, w jakich tekstach – a dokładniej w jakich partiach tekstu – wystąpiły.

Większość cech formalnych ekscerpowanych form rzeczownika wskazuje na formę podstawową *kolossanin*. Okazuje się przy tym, że na repartycję końcówek *G pl* mają wpływ inne zależności niż te dotychczas omawiane. Forma *kolossan* pojawia się niemal bezwyjątkowo w XVI-wiecznych tłumaczeniach *Nowego Testamentu* autorstwa Jakuba Wujka – WujBib oraz dwu wydaniach WujNT. Zapisana została ponad dwudziestokrotnie – w zbiorczym komentarzu do listów apostołskich, spisie treści (por. niżej), w nagłówku listu oraz kilkakrotnie w żywej paginie, a w WujNT 1593 również w autorskiej przedmowie. Forma *kolossanow* wystąpiła tylko dwukrotnie, a użyta została w dodatkach, które pojawiły się wyłącznie w wydaniu WujNT z 1593 roku: w argumentie, czyli krótkim streszczeniu rozdziału listu (WujNT 1593 *Col 1 arg*), oraz uwadze zamykającej *List św. Pawła do Kolosan*, umieszczonej po *Col 4/18*: „Do Koloffánow pifány był z Rzymu przez Tychiká y Onezymá”. Zdanie to jest tłumaczeniem tzw. *subscriptio*, czyli fragmentu kończącego poszczególne listy apostołskie, znajdującego się w Poliglocie antwerpskiej i niektórych rękopisach łacińskich: „Ad Coloffenfes cripta est à Roma per Tychicum et Onefimum” (PolAnt NT, s. 148)¹¹. Identyczne spostrzeżenie dotyczy użycia formy *G pl* rzeczownika *tessaloniczanin*, omówionego w ALK-1 (s. 202). Również w tym wypadku J. Wujek używał zwykle formy *G pl tessaloniczan* (WujBib, oba wydania WujNT), a jednostkowe wystąpienie wariantu *tessaloniczanow* znowu pochodzi z argumentu do rozdziału listu (WujNT 1593 *2.Thess 1 arg*).

Dodatkowo kilkakrotnie – u J. Wujka na zasadzie wyjątku – pojawiła się forma utworzona od innej formacji: *G pl kolossensow*. Wystąpiła w analogicznych miejscach WujNT 1593 i WujBib: w *Summie Ewanjelijej S. Łukasza* oraz argumentie do *Ephes 1*. W *Porządku ksiąg Nowego Testamentu*, czyli odpowiedniku dzisiejszego spisu treści, pojawiły się deklarowane przez J. Wujka formy *G pl kolossan*, *tessaloniczan* tylko w obu wydaniach WujNT (1593, s. 30 przedm.; 1594, s.)(5v). W analogicznym miejscu WujBib (s. ***6v) obok formy *tessaloniczan* mamy *G pl kolossensow*, utworzone od formacji *kolossens*. Ponieważ wśród

¹¹ W późniejszych wydaniach tłumaczenia Nowego Testamentu J. Wujek starał się ograniczać przede wszystkim do *Wulgaty* jako źródła łacińskiego. Rezygnował również z dodatkowych objaśnień, przypisów i adnotacji (por. przedmowę w: WujNT 1594, s.)(4-)(4v).

zebranych materiałów nie natrafiłam na zapisy sg owego rzeczownika, należy wskazać, iż odtworzona postać podstawowa wyrazu ma charakter hipotetyczny; równie uzasadnioną rekonstrukcją jest forma *kolossensis*.

Warto w tym miejscu przypomnieć, że J. Wujek zdecydowanie opowiadał się za formacjami typu *kolossanie*, *tessaloniczanie* w miejsce innych funkcjonujących w ówczesnej polszczyźnie: *kolossensowie*, *koloseńczycy*, *koloseńscy*, *tessalonicensowie*, *tessaloniczeńczycy*, *tessalonicy*, *tessaloniczeńscy* itp. Dał temu wyraz w przedmowie:

Tytuły niektóre listów Páwła ś. wyraziłem iáko mniemam wálsnief y grzecznief niźli pierwey; do Korynthian/ do Ephefian/ do Philipowian/ do Koloffan/ y do Theffáloniczán. Bo iáko *Cracouienfes* po Polšku zowiemy nie Krákwiefny/ ále od Krákwá Krákwiefny/ y *Vilnenfes*, nie Wilnenfy/ ále od Wilná/ Wilniány: ták *Corynthios* od Korynthu Korynthiány/ *Ephefios* od Ephezu Epheziány/ ábo Ephezány/ *Coloffenfes* od Koloffu/ Koloffány/ (iáko od Kálifzá/ Kálifzány/ á nie Káliffeny) *Theffalonicenfes* od Theffáloniki/ Theffáloniczány/ *Philippenfes* od miáftá Philipowá Philipowiefny: á nie Philipeny/ Theffáloniceny/ Koloffeny (WujNT 1593, s. 23 przedm.).

Jak wynika z powyższej deklaracji, odpowiednimi formami *G pl* od rzeczowników *kolossanie* i *tessaloniczanie* były formy *kolossan* i *tessaloniczan*. Trudno jednoznacznie orzec, jakie było zatem źródło owych wyjątkowych form na *-ow*. Wszystkie pojawiły się poza tekstem właściwym (a właściwie nagłówkami) tłumaczonego dzieła. Ich obecność mogła być śladem ingerencji pracownika oficyny drukarskiej, np. korektora, mogło to być również niedopatrzenie samego tłumacza, który wbrew wyłożonym w przedmowie zasadom użył – być może w pośpiechu, co mogłoby być przejawem nie do końca skutecznie zwalczanych – nowych form, szerzących się w renesansowej polszczyźnie już na szeroką skalę, nie tylko w języku potocznym. Z kolei wyjątkowe pojawienie się formacji *kolossensowie* (również poza tekstem głównym) w opozycji do stale używanej *kolossanie* można uznać za zjawisko odwrotne: niekonsekwentny zapis dawnego rzeczownika silnie zagnieżdżonego we wcześniejszej tradycji przekładowej.

Wśród omówionych powyżej rzeczowników niemających w tekstach poświadczenia form *singularis* można było odnaleźć pewne cechy właściwe konkretnej formacji. Istnieje jednak spora grupa wyrazów, dla których analiza dostępnych form tekstowych jest bardziej skomplikowana. Dotyczy to rzeczowników o skąpej egzemplifikacji tekstowej, cechujących się przy tym albo brakiem rozstrzygających cech dystynktywnych (poniżej (5); por też ALK-1, s. 201), albo współwystępowaniem wykluczających się cech charakterystycznych dla obu formacji (poniżej (6)–(8)).

Za niedostateczną cechą dystynktywną – na co już kilkakrotnie zwracałam uwagę – należy przede wszystkim uznać barwę samogłoski *a* w przyrostku.

Samogłoska jasna uwarunkowana była pozycyjnie we wszystkich formach rzeczowników na *-an* i *-anin* z wyjątkiem form bezkońcówkowych (*N sg* rzeczowników na *-an* i *A pl* rzeczowników na *-anin*). Choć zdarzało się to rzadko (ok. 5% badanych paradygmatów), w odmianie formacji na *-an* mogło nie dochodzić do wyrównania analogicznego do postaci *N sg*, czyli pochylenia przyrostkowej samogłoski *a*. Jednocześnie samogłoska pochyłona mogła pojawić się w rzeczownikach z wygósem *-ijan(in)* na wzór pożyczek na *-ija*. Druga cecha, która już w XVI wieku nie stanowiła dostatecznego elementu różnicującego paradygmaty obu formacji, to repartycja końcówek *G pl*. W badanym okresie końcówka *-ow* znacznie poszerza zakres występowania, wypierając niekiedy pierwotną końcówkę zerową z form *G pl* rzeczowników na *-anin* (por. ALK-1, s. 201–203). Zagadnienie to jest na tyle złożone, że wskazane jest poświęcenie mu większej uwagi. Do tego problemu wrócę w trzeciej części studium.

Problemy interpretacyjne, o których wspomniałam, dotyczą m.in. poniższych zestawień form:

- 5) *D pl marcyjanom*, *G pl marcyj(a)now*
- 6) *N pl Sabinijanie*, *G pl Sabinijân*, *D pl Sabinijânom*, *I pl Sabinijâny*
- 7) *N pl koryntyjanie*, *G pl koryntyjân*, *D pl koryntyjânom*, *A pl koryntyjâny* (8) // *ko-ryntyjany* (2), *V pl koryntyjanie*
- 8) *N pl tyguryjâni*, *G pl tyguryjân*, *D pl tyguryjânom*, *I pl tyguryjany*.

W przykładzie (5) pojawiła się co prawda właściwa formacjom na *-an* końcówka *-ow*, jednak – wobec braku dodatkowego potwierdzenia w postaci form liczby pojedynczej i pochylenia samogłoski *a* w przyrostku – trudno jednoznacznie orzekać, że wskazane formy reprezentują rzeczownik *marcyjan*. W pozostałych zestawieniach cechy dystynktywne obu formacji wyraźnie się zazębiają. W przykładzie (6) i (7) formy *N–V pl Sabinijanie*, *koryntyjanie*¹² oraz *G pl Sabinijân*, *koryntyjân* to regularnie utworzone przypadki od rzeczowników *Sabinijanin* i *koryntyjanin*. W obu też wypadkach problem stanowią pozostałe formy fleksyjne, homonimiczne dla formacji na *-anin* i *-an* (*D*, *A*, *I pl*), ponieważ w zdecydowanej większości wystąpień tekstowych w sufiksie pojawiła się samogłoska pochyłona. Jej językowym usprawiedliwieniem może być wyrównanie do tematu fleksyjnego bezkońcówkowej formy *N sg*, czyli rzeczownika na *-an*: *Sabinijan* i *koryntyjan*, albo pochylenie w grupie *ija-* || *-yja-*, niezależnie od kształtu formy podstawowej.

¹² W formie *N–V pl koryntyjanie* dwukrotnie zapisano w WujBib (s. 1347) samogłoskę *a* bez znaku diakrytycznego. Uznałam to jednak za błąd druku, ponieważ w pozostałych miejscach mamy w tekście zapisy z *a* jasnym, a dodatkowo w analogicznych fragmentach WujNT 1593 (s. 579, 580) samogłoska posiada znak diakrytyczny.

Na tym tle jeszcze ciekawiej przedstawia się odmiana nazwy mieszkańców miasta Tygurum (a. Tyguryum). Jediną regularną formą od rzeczownika *tyguryjanin* jest tu *G pl tyguryjån*. Końcówka *N pl -i* wskazuje na postać podstawową *tyguryjan*; podobnie pochylenie samogłoski w przyrostku w *N i D pl*, choć w tym wypadku należy dopuścić również możliwość zapisu samogłoski pochylonej ze względu na pozycję (w grupie *-yja-*). Można przypuszczać, że powodem zachwianej odmiany wyrazu była sama obco brzmiąca nazwa miasta. W spolszczonej wersji nazwy mieszkańców miasta mamy już regularne formy charakterystyczne dla odmiany rzeczowników na *-anin*: *N pl tygurzanie*, *D pl tygurzanom*, *A pl tygurzany*, *I pl tygurzany*.

W obu częściach studium poświęconego odmianie rzeczowników na *-an* i *-anin* w XVI wieku przedstawiłam wybrany materiał na zasadzie prostego podziału wynikającego z historycznych zasad repartycji końcówek *N-V* i *G pl*, wzbogacony dociekaniem o charakterze fonetycznym. Wnioski dotyczyły jedynie opisywanych przykładów. Tak bogaty materiał egzemplifikacyjny daje jednak wspaniałą okazję do przesłedzenia jeszcze innych, głębszych zależności między paradygmatami obu typów formacji, które okazują się mieć niezwykle istotne znaczenie w opisie rozwoju historycznego fleksji omawianych synonimów słotwórczych. Wnioski te przedstawię w kolejnej części artykułu.

Skróty

- ALK-1 – Luto-Kamińska, A. (2019). Liczba mnoga rzeczowników na *-an* i *-anin* w XVI wieku (cz. I), *Prace Filologiczne*, LXXIII, 187–206.
- BielKron – Bielski, M. (1564). *Kronika, to jest historia świata* [...]. Kraków: M. Siebeneicher.
- BielRozm – Bielski, M. (1587). *Rozmowa nowych proroków* [...]. Kraków: J. Siebeneicher.
- BielSat – Bielski, M. (1567). *Satyry*. Kraków: M. Siebeneicher.
- BielSjem – Bielski, M. (1586). *Sjem niewieści* [...]. Kraków: J. Siebeneicher.
- BudArt – Budny, S. (1576). *O przedniejszych wiary chrystyjańskiej artykulech* [...]. Łosk: J. Karcan.
- Calep – Calepinus, A. (1588). *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lugdunum: [s.n.].
- CzechEp – Czechowic, M. [1583]. *Epistomium na Wędzidło Jego Miłości księdza Hieronima Powodowskiego* [...]. [Kraków: A. Rodecki].
- Mącz – Mączyński, J. (1564). *Lexicon Latino-Polonicum* [...]. Królewiec: J. Daubmann.
- PiotrGonPonurz – Piotr z Goniądza (1570). *O ponurzeniu chrystyjańskim* [...]. Węgrów: [J. Kiszka].
- PolAnt NT – *Novum Testamentum* [...]. (1572). Antverpiae: Ch Plantinus.

- SarnStat – Sarnicki, S. (1594). *Statuta i metryka przywilejów koronnych [...]*. Kraków: Druk Łazarzowa.
- SarnUzn – Sarnicki, S. (1564). *O uznaniu Pana Boga wszechmogącego troje kazanie [...]*. [Kraków:] M. Wirzbięta.
- SkarJedn – Skarga, P. (1577). *O jedności kościoła bożego pod jednym pasterzem [...]*. Wilno: Druk Radziwiłłowska.
- SkarŻyw – Skarga, P. (1579). *Żywotów świętych Starego i Nowego Zakonu [...]* część pierwsza [...]. Wilno: Druk Radziwiłłowska.
- WujBib – Wujek, J. (1599). *Biblija, to jest księgi Starego i Nowego Testamentu*. Kraków: Druk Łazarzowa.
- WujNT 1593, 1594 – Wujek, J. (1593, 1594). *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa [...]*. Kraków: A. Piotrkowczyk. [wyd. I i II]

* * *

ch./s. – chorwacki i serbski

łac. – łaciński

rum. – rumuński

scs. – staro-cerkiewno-słowiański

słc. – słowacki

stcz. – staroczeski

Bibliografia

- Bartula, Cz. (1969). *Składnia zdania pojedynczego w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*. Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze, z. 22]
- Bartula, Cz. (1970). O dwu zapomnianych konstrukcjach składni staropolskiej: 1. Constructio ad sensum, 2. Orzecznik rzeczowny w mianowniku. W: W. Krencik i in. (komitet red.), *W służbie nauce i szkole. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Doktorowi Zenonowi Klemensiewiczowi (155–161)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Klemensiewicz, Z. (1927). Orzecznik przy formach osobowych słowa być, *Prace Filologiczne*, XI, 123–181.
- Vrtel-Wierczyński, S. (1963). *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

STRESZCZENIE

Artykuł stanowi drugą część rozważań językowych nad formami rzeczowników na *-an* i *-anin* oraz problemami interpretacyjnymi, jakie wynikają z homonimii ich form w liczbie mnogiej. W pierwszej części studium (ALK-1) omówiono zasady repartycji formalnej form *pluralis* obu formacji na podstawie cech fonetycznych i fleksyjnych (*N-V* i *G pl*). Prezentowany materiał był w zasadzie jednorodny. W niniejszej drugiej części przedstawione zostały wypadki bardziej złożone. Wiąże się to z faktem, iż XVI-wieczne teksty poświadczają w sposób bezpośredni lub pośredni jednoczesne funkcjonowanie w języku synonimicznych par słowotwórczych typu *poganin* – *pogan*.

ANETTA LUTO-KAMIŃSKA
Instytut Badań Literackich PAN
ul. Piekary 8
87-100 Toruń